

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA
O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

B. NORMURODOV, G. NORMURODOVA

SOTSIOLOGIYA TARIXI

XIX – XX ASR

**Bakalavrlarning 5310300 – sotsiologiya
ta‘lim yo‘nalishi uchun**

O‘QUV QO‘LLANMA

**«TAFAKKUR»
TOSHKENT– 2010**

ББК 60.5я73
УДК 316(09)(575.1)(075)

TAQRIZCHILAR: prof. S.K. Karimov
prof. F.H. Nabiyev

Ushbu o'quv qo'llanma talabalar uchun tayyorlangan bo'lib, sotsiologiya ta'lim yo'nalishi bakalavrlariga mo'ljallangan. Sotsiologiyadagi asosiy oqimlar, maktablar nazariyalarini va ular qo'llagan uslublarni ilmiy tahlil qilishga bag'ishlangan. Qo'llanmada XIX – XX asr G'arbiy Evropa sotsiologlarning qarashlari o'z aksini topgan. Ushbu qo'llanma Sotsiologiya tarixi bo'yicha Davlat ta'lim andozalariga muvofiqdir.

60.5
N-79

Normurodov, Bekmurod.

Sotsiologia tarixi. XIX-XX asr. [Text]: o'quv qo'llanma / B. Normurodov, G. Normurodova; rets. S. K. Karimov, F. H. Nabiev; O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta-maxsus ta'lim vazirligi. - Toshkent: Tafakkur, 2010. -112 b.

№699-4024

ISBN: 978-9943-372-98-6

© B.NORMURODOV, G.NORMURODOVA

© «TAFAKKUR» nashriyoti 2010 y.

SO‘ZBOSHI

Barcha fanlarning shakllari, tarmoqlari, yo‘nalishlari o‘zining kelib chiqish va rivojlanish tarixiga ega. Sotsiologiya va uning tarixi ham bundan mustasno emas. Ulug‘ faylasuf Gegel ta’kidlaganidek, har qanday nazariyani o‘rganishdan oldin uning tarixini bilmoq kerak.

Mamlakatimizda sotsiologiyaga oid fanlarning rivojlanishi, ayniqsa, sotsiologiya bo‘yicha kadrlar tayyorlashga bo‘lgan e’tiborining tobora kuchayayotganligi mutaxassis olimlarga katta mas’uliyat yuklaydi. Ular bu fanni o‘rganishni yanada chuqurlashtirish va kengaytirishda faollik ko‘rsatmoqlari zarur.

Qo‘lingizdagi ushbu qo‘llanma sotsiologiya tarixi bo‘yicha o‘zbek tilida tayyorlangan ilk to‘plamlardan biridir. Chunki sotsiologiya tarixi asosida chiqarilgan kitoblarning aksariyati xorijiy tillarda yozilgan bo‘lib, hamon yaxlit tizimga keltirilmagan hamda bu soha yetarli darajada yoritilmagan. Boshqa qo‘llanmalardan farqli o‘laroq, bunda sotsiologiyaning asoschilari, uning klassik vakillarining mazkur sohaning ilmiy rivojlanishiga, shuningdek, uni umumbashariy fakt sifatida jahon jamoatchiligi nazari darajasiga ko‘tarilishida qo‘shgan ulkan hissalari atroflicha yoritilgan. Ayniqsa, sotsiolog mutafakkirlar hayoti va ijodi, ular ilgari surgan g‘oyalari, umuman, ularning jamiyat haqidagi yozgan nazariyalarini muayyan darajada yoritib berishga harakat qilinadi.

Sotsiologiya fani mustaqil akademik fan sifatida XX asrning 30 – 40-yillarida shakllandi. Muallif sotsiologiya ilmi va uning tarixining vujudga kelishi, rivojlanishini yoritishga harakat qilar ekan, jamiyat va uni tashkil etuvchi inson hayoti hamda faoliyatini aks ettiruvchi oddiy, sodda, stixiyali bilimlarning ilk davridan tortib, hozirgi zamon yetuk sotsiologiya fani, sotsiologiya nazariyasigacha bosib o‘tilgan yo‘lning murakkabligi, uning tarixiy ildizlari va ma’naviy manbalari haqidagi bilimlarni atroflicha bayon etgan.

Sotsiologiya tarixining predmeti sotsiologlarning jamiyat haqidagi qarash, bilim, tushuncha, ta’limot, yo‘nalish, oqimlar, maktablar, nazariyalar, konsepsiyalarning vujudga kelishi va rivojlanishini o‘rganadi. Qisqacha qilib aytganda, sotsiologi tarixi faning jamiyat haqidagi ijtimoiy fikrlar majmuasi sifatida qayd etiladi. Bundan tashqari, sotsiologiya tarixini o‘rganishning ahamiyati, sotsiologiya

o'tmishining boshqa ijtimoiy fanlar bilan uzviy aloqasi, uning nazariyasi va metodologiyasi qisqa va ravon tilda yoritib berilgan.

XX asr sotsiologiyasining yirik nazariyotchisi, metodisti, va tarixchisi Pitirim Sorokin sotsiologlarning 1966-yil Eviana shaxrida o'tgan VI Butun jahon Kongressida: «Ko'p narsani o'z ichiga oluvchi sotsiologik sintezlar va yirik sotsiologik tizimlarni yaratishda keyingi davrlar XIX asr ikkinchi yarmi XX asr birinchi yigirma yilligiga nisbatan juda qashshoq bo'ldi. Kont, Spenser, Marks, Dyurgeym, Veber, Zimmel, Fon Vize, Uord, Somner, Tard, Tennis, Pareto va boshqa zotlar bilan o'sha davrda sotsiologiyani nafaqat fan sifatida yoritdilar, shu bilan birga hozirgi zamon sotsiologiyasining poydevori va boshlanish nuqtasi bo'lib qoladi» – degan edi.

XIX asr ikkinchi yarmi va XX asr G'arbiy Yevropa hamda Amerika sotsiologiyasining rivojlanishi bo'limida XIX asr ikkinchi yarmida G'arbiy Yevropada sotsiologiya fanining rivojlanishida katta hissa qo'shgan mutafakkirlar – O. Kont, G. Spenser, M. Veber, E. Dyurgeym, V. Pareto, F. Tyonnis va boshqalarning sotsiologik qarashlari, shuningdek, o'sha davrda shakllangan turli maktablar va yo'nalishlar haqida ishonchli materiallar bayon etilgan. Mazkur bo'limda, bundan tashqari, XX asr boshida va ikkinchi yarmida G'arbiy Yevropa hamda Amerika sotsiologiyasi rivojlanishining o'ziga xos xususiyatlari ochib berilgan.

Keyingi bo'limlarda sotsiologiyaning asoschisi O. Kont va klassik vakillari G. Spenser, V. Pareto, E. Dyurgeym, M. Veber, F. Tyonnis, shuningdek, P. Sorokin, T. Parsons va boshqalarning hayoti va ijodi, sotsiologik ta'limotlari va qarashlari, tarixida tutgan o'rni hamda ushbu sohaning hozirgi davrdagi ahamiyati keng yoritib berilgan.

Maskur qo'llanma respublikamizda sotsiologiya tarixi bo'yicha yozilgan dastlabki urinishlardandir. Umid qilamizki, ushbu qo'llanma barcha sotsiologiya mutaxassislarini va shu fanga qiziquvchilarni ijtimoiy bilimlarini kengaytirishga ko'maklashadi.

Majmua sotsiologiya va uning yirik namoyondalari to'g'risida ma'lumotlar beribgina qolmasdan, ularni allomalar ta'limotlarini o'rganishga yordam beradi hamda yosh sotsiologlarni dunyoqarashini kengaytiradi. Qo'llanmaning tarbiyaviy ahamiyati ham ana shunda.

SOTSIOLOGIYA TARIXINING VUJUDGA KELISHI VA RIVOJLANISHI

Odamlar o'zini tanigandan buyon tabiiy va ijtimoiy jarayon, hodisalarning sirlarini bilishga intilgan, shu jumladan, odamlar o'zining mavjudligi, yashayotgan jamiyati odamlarning o'zaro aloqa va munosabati masalalariga qiziq boshlagan. Insoniyat orasidan etishib chiqqan mutafakkirlar, donishmandlar jamiyatning odamlar kundalik turmushining xilma-xil tomonlarini bilishga, asrlarning jumboqlariga javob topishga intilganlar. Bu borada faylasuflar alohida mavqega ega bo'lganlar. Qadimgi Xitoy va Hindistondagi ko'pgina manbalarda, jumladan. Motsri yo'nalishida jamiyatni oqilona boshqarish yoshlarga ko'proq foyda keltiradigan kasb-hunar, faoliyat haqida qimmatli fikrlar ilgari surilgan bo'lsa, «Mahobharot»da esa hukmdorlarning qudratli bo'lishi, barcha odamlar uchun baxtga erishuvi uchun zarur bo'lgan qonun-qoidalar, turmush tartibi haqida teran ijtimoiy fikrlar ilgari surildi.

Konfutsiy ta'limoti manbalarida ilgari surilgan ko'pgina g'oyalar, jumladan, sotsial munosabatlarning bosh nazariyasi: keksalarga hurmat, uzoq umr ko'rish, sihat-salomatlik kabi masalalar, marosim, rasm-rusumlar, shuningdek. she'riyat va musiqa sohasida, umuman, inson faoliyatining ijtimoiy shakllari haqida sotsiologik fikrlar ilgari surilgan edi. Shuningdek, «Manu qonuni». «Brigaspati», «Parada», ma'bud Vishnu timsolining o'rnatilishi kabi hind manbalarida sotsiologik xarakteridagi fikrlar keng o'rin olgan.

Ijtimoiy fikrlarga oid qarashlar, ayniqsa, Gretsiya va Rim mutafakkirlari asarlarida yanada yuqori darajada bayon etilgan. Aflotunning «Davlat», «Siyosatchi», «Qonunlar», Aristotelning «Siyosat», «Etika», «Kategoriyalar» asarlarida ijtimoiy hayot va uning muhim jabhalari – oila, fuqaro, mulk, boylik, zeb-ziynat, jamiyatni boshqarish, adolat, donishmandlik, davlat, ilk demokratiya, huquq haqida o'z davriga nisbatan bir qancha ilg'or ijtimoiy fikrlar ilgari surildi. Ayniqsa, ideal axloq, ideal fuqaro, ideal davlat tuzumi, ideal boshqaruv haqida qarashlar hozirgi zamonda ham ahamiyatlidir. Ular ijtimoiy hodisalarni ifodalovchi tushuncha, kategoriya, hatto g'oya va soya (narsa, Aflotun), ya'ni «G'oyalar olami soyalar (narsalar) olamini

yaratadi» degani bilan inson hayotida tushuncha, g'oyalarning roli haqida qiziqarli fikrlarni bayon etadi.

Bu haqda, ayniqsa, Aristotelning «Kategoriya» asarida atroflicha fikrlar bayon etilgan. O'sha davr uchun xarakterli bo'lgan polis demokratiyasi ba'zi siyosiy institutlar, jumladan, respublika haqida ijtimoiy fikrlar bayon qilingan. «Respublika» so'zi, «umumiy ish» – degan ma'noni anglatib, o'z davrida davlat birligi ma'nosida ishlatilmagan. Sitseron: «Davlat – bu xalqning ishi, to'g'rirog'i, fuqarolarning mulki» – deydi. Ammo respublika – bu boshqaruv shakli emas, bu qandaydir prinsipdir. Sitseron «Qonunlar to'g'risida», «Leliem», «Davlat to'g'risida» traktatlarida va Yunon tarixchilari Gerodot, Fukidida, Plutarx asarlarida o'sha davr uchun xarakterli bo'lgan tarixiy voqea-hodisalar, ijtimoiy jarayonlar haqida qimmatli fikrlar bayon etilgan.

Aristotelning fikricha davlat tuzumining olti shakli mavjud: uch to'g'ri va uch noto'g'ri. Shulardan to'g'rilari – monarxiya (yoki podsholik) – bir kishining boshqarishi; aristokratiya – ozchilikning boshqaruvi, ammo bir kishidan ko'proq; politiya – ko'pchilikning boshqaruvi. Uch noto'g'ri: tiran, oligarxiya va demokratiya (kambag'allardan tashkil topgan ko'pchilik hukmronligining g'arazli shakli).

O'rta asr davrida Hindiston va Xitoyda falsafiy va sotsiologik fikrlar yana kengroq rivojlandi. Ayniqsa, VII – IX asrlarda Xitoyda madaniyat, adabiyot, san'at taraqqiy topdi. Konfutsiy ta'limotining dunyoviy xarakterdagi fikrlariga e'tibor yanada rivojlandi: Xan Yuy (768 – 824), aka-uka Chee Xao (1032 – 1085) va Chen I (1033 – 1107), Chju Si (1130 – 1200), Chjan Szay (1020 – 1077), Van yan Min (1472 – 1528), Li Chji (1527 – 1602) va boshqalar.

Hindistonda ilk o'rta asr davrida IV – IX asrlarda turli xil diniy, falsafiy oqimlar rivoj topdi.

Braxmanizm va buddizm g'oyalarini shubha ostiga oluvchi qarashlar ham rivojlandi. Shoir Kabir (XV asr) asarlarida, ayniqsa, Shoir Tulen Das (1532 – 1624) ning «Ramayana» dostonida kastachilik tizimi, ijtimoiy tengsizlik va diniy fanatizmga qarshi tanqidiy fikrlar ilgari surildi. Yaponiyada ham ijtimoiy fikrlar keng rivojlandi. Bu erda ham hukmron mafkura konfutsionizm va buddizm edi. Nakae Todzyu, Fudzivara Seyka, Xayasi Radzan va boshqalar ta'limotida ko'pgina dunyoviy qarashlar – jamiyat, davlat, boshqaruv, adolat, tengsizlik, masalalari, shuningdek, oila muammolari o'z ifodasini topgan edi.

O'rta asrda Vizantiyada xristian sxolastikasi bilan birga jamiyat, davlat fuqaro, adolatsizlik, cherkov, ezgulik va yovuzlik haqida turli ijtimoiy fikrlar rivojlandi. VIII asrda yashagan Ioann Damaskin; IX asrda yashagan patriarx Fotiy, Mixail Psell (1018 – 1078) Ioann Ital (XI asr ikkinchi yarmida yashagan, ijtimoiy hayotni nuqul diniy tushuntiruvchi cherkov ta'limotiga qarshi ochiq tanqidiy fikrlar bayon etildi. Vizantiyada IX – XIV asrlarda feodalizm sarqitlariga qarshi, katta, ijtimoiy fikrlar ham shakllandi. Eron va qo'shni bo'lgan Yaqin Sharq mamlakatlarida ham «Avesto» ta'limoti, mazdaizm qarashlarida ijtimoiy hayotning ko'pgina tomonlari o'z ifodasini topgan edi. III asrda Manixeylik, V – VI asrlarda Mazdakizm yo'nalishlarida ezgulik, ijtimoiy adolat, tengsizlik kabi muammolar keng o'rin olgan. Mazdakizm ijtimoiy va mulkiy tengsizlikni zo'rlik yo'li bilan yo'qotish, mulkning umumiyligi va undan teng foydalanish haqidagi talablar bilan chiqdi. Ar-Roziy (864 – 925) qarashlarida ham jamiyatning ko'pgina muammolari ko'tarildi.

Sotsiologiyaning fan sifatida shakllanishada arab mutafakkiri va davlat arbobi Ibn Xoldunning ham hissasi kattadir. Uning «Kitob ul-ibar» (Ibratli misollar kitobi) (1370y) hamda «Tarixiy prolegomen» (1377y) asarining paydo bo'lishi sotsiologiyada, umuman, ijtimoiy fan tarixida katta voqea edi. Uning ta'limotida umumiy va maxsus sotsiologiyaning ko'pgina muhim masalalari o'z aksini topgan edi. Unda ilgari surilgan g'oyalar hozir ham o'z ahamiyatini yo'qatgan emas. Shuning uchun ham, Ibn Xoldunning nomi sotsiologiyaning asoschilari Platon, Aristotel, D.Viko va O. Kont bilan bir qatorda tuladi.

Uyg'onish hamda Ma'rifatparvarlik davri mutafakkirlari asarlarida jamiyat, davlat, ijtimoiy institutlar, unda odamlarning o'rni va roli haqida qimmatli fikrlar ilgari surildi. Ma'rifatparvarlik davri mutafakkirlaridan Gelvitsiy, Didro, Russo, Volter va boshqalar jamiyat tuzimi, tengsizlik, ijtimoiy hayotda din va cherkovning roli masalalariga e'tiborni qaratdilar. Ayniqsa, italiyalik faylasuf Viko (1668 – 1744) «Yangi fan» kitobida jamiyat haqida yangilik yaratishga harakat qildi. Jamiyatda inson hulqi va tengsizlik kabi ijtimoiy hodisalarni tahlil qilishga e'tiborni qaratadi. Uning kitobida birinchi marta sotsial va dinamika sohasida fikrlar bayon etildi.

«Har bir odam mustaqil ong, tafakkurga ega va mustaqil harakat qiladi, o'zining hulqi, kasbi, turmush tarzini erkin tanlaydi; bu erkinlik faqat ilohiy qudrat bilan cheklangandir» – degan edi mutafakkir. Bundan

tashqari, ular inson sifatida nafaqat iroda erkinligiga, balki o'rgatish, ta'lim berish, aql va qobiliyatga ham ega ekanligini ta'kidlaydi.

Olijanob, madaniyatli o'qimishli, adolatpesha odamlar orqali oqilona tuzumga erishish mumkin, degan fikrni ilgari surdi.

Soha bilimdonlari orasida Monteskening «Qonunlar ruhi» asari alohida ahamiyatga egadir. Unda huquq va axloq sotsiologiyasi bo'yicha juda qimmatli fikrlar joy olgan.

Mutafakkirlarning inson va jamiyat ijtimoiy borliq, ijtimoiy birlik, ijtimoiy institutlar va ularning bir-biriga munosabati haqidagi fikrlari diqqatga sazovordir. Inson jamiyatda erkin ong va irodaga ega bo'lsa-da, lekin uning xatti-harakati, hulqi cheklanganki, hamma vaqt ham erkin harakat va faoliyat ko'rsata olmaganligi, unda qadriyatlar, urf-odatlar, axloq va qonunning boshqaruvchilik roli haqida ham qimmatli fikrlar bayon etilgan.

Islom dinining vujudga kelishi va keng yoyilishi bilan birga Sharqda ijtimoiy fikrlarning rivojlanishi o'ziga xos ahamiyat kasb etdi. Bunday xususiyatlari eng avvalo, islom dini, uning mafkurasida asosida shakllanib xalqning turmush tarzida o'z ifodasini topgan. O'sha davrda so'fiylik keng rivojlandi. Mustaqillik davri tafakkuriga, so'fiylikka bir yoqlama qaralardi. Uning insoniy axloq-odob, kamtarinlik, odamoxunlik halol-pokizalik, o'zaro tenglilik, rahmdillik, podsholarni adolatga chaqirish, mol-mulkka, zeb-ziynatga, aysh-ishratga berilishni qoralash kabi qarashlari progressiv ahamiyatga ega edi.

Sharqda IX – XII asrlarda yashab o'tgan ulug' allomalar al-Kindi (800 – 879), al-G'azzoliy (1059 – 1111), Ibn Tufeyli (1110 – 879) va Ibn Rushd (1126-1138) asarlarida tabiat, jamiyatga oid keng qarashlar ifoda etilgan. Jumladan, ijtimoiy hodisalar va ularning qonuniyati, huquq, din, teologiya masalalari keng o'rin olgan. Umuman, o'rta asr ijtimoiy fikrlarida Aristotel va Aflotun qarashlari ta'siri sezilib turadi.

Sharq ijtimoiy fikrlar rivojlanishi tarixida al-Xorazmiy, al-Farg'oni, Forobiy, Beruniy, Ibn Sinolarning ta'limot va qarashlari muhim o'rinni egallaydi. XVI asrgacha Sharqda arab tilida yozilgan fanlarning rivojlanishi G'arbiy Yevropaga nisbatan oldinda bordi. G'arbiy Yevropada xristian dinining o'rnatilishi va mustahkamlanishi bilan birga, bir tomondan ijtimoiy hayotni nasroniylik mafkurasiga batamom bo'ysundirish jarayoni borgan bo'lsa, ikkinchi tomondan ijtimoiy hodisalarga dunyoviy yondashish tendentsiyasi ham so'nmadi. Sxolastika (IX – XV asr) yo'nalishida ikki katta oqim realizm (XI – XIII) va nominalizm (XIII – XV asr) vakillari Ioann Skot (IX asr).

Rostselin (X asr), Anselm (1033 – 1109), Per Abelyar (1079 – 1142), Duns Skot (1265 – 1138) Rodjer Bekon (1214 – 1244), Uelyam Okkam (1300 – 1350) va hokazolar qarashlarida ijtimoiy hayot masalalari u yoki bu darajada o'z ifodasini topdi.

Rossiyada ham XII – XVI asrlarda ijtimoiy-siyosiy fikrlar Ivan Peresvetov Nil Sorskiy, Iosif Volotskiy, Maksim Grek qarashlari va boshqa manbalarda izchil yoritib berilgan.

XVIII – XIX asrlarda G'arbiy Yevropada ijtimoiy fikrlar rivojlanishi uchun qulay shart-sharoitlar qaror topa bordi. Bozor iqtisodiy munosabatlarning rivojlanishi, siyosiy hayotdagi o'zgarish, jumladan, sotsiologiyani rivojlanishiga katta turtki bo'ldi. Bu o'z navbatida sotsiologiya tarixini ham mustaqil yo'nalish sifatida shakllanishiga yo'l ochdi.

Jamiyat va uni tashkil etuvchi inson hayoti va faoliyatini aks ettiruvchi oddiy, sodda, stixiyali bilimlarning ilk davridan tortib hozirgi zamon yetuk sotsiologiya nazariyasigacha fan tarixining asosiy manbasi, mag'zi, yadrosini tashkil etadi. Demak, sotsiologiya tarixining predmeti jamiyat haqidagi qarash, bilim, tushuncha, ta'limot, yo'nalish, oqimlar, nazariya, konsepsiyalarining vujudga kelishi va rivojlanishini o'rganadi. Qisqa qilib aytganda, sotsiologiya tarixi jamiyat haqidagi ijtimoiy fikrlar majmuasidir.

Sotsiologik bilimlarning shakllanishi va rivojlanishi fan tarixining asosini tashkil etadi. Ya'ni jamiyat va uning tuzulishini o'rganishni bilish haqidagi o'ziga xos turli xil g'oyalar, tushunchalar, kategoriyalar, atamalarni vujudga kelishi va rivojlanishi tarixi hamdir. Jamiyat o'zgarishi bilan turli qarash, ta'limot, nazariyalar ham o'zgarib, boyib boradi. Demak, sotsiologiya tarixida ma'lum bilimlar tizimi makonda mavjud bo'lib, zamonda yashaydi. Sotsiologiya fani va tarixi o'rganadigan mavzular qanchalik o'zgarmasin, barcha zamonlarda: kishilik jamiyati, uni tashkil etgan individlar, ijtimoiy guruh va birliklar, ularning o'zaro aloqa va munosabatlari, bir-biriga ta'siri haqidagi xilma-xil qarashlar haqidagi bilimlar uning markazida turgan. Bu qarash va bilimlar odamlarga jamiyat hamda uning tabiati, sirilarini bilishga ko'maklashgan.

Sotsiologiya tarixi fanning ajralmas tarkibiy qismi hisoblanadi. Ayniqsa, bu fan falsafa tarixi, siyosatshunoslik tarixi bilan chambarchas bog'liqdir.

Sotsiologiya tarixining metodologiyasi (uslubiyoti) asosini tarixiylik, mantiqiylik, obyektivlik, tizimli yondashuv, dialektika, in-

duksiya, taqqoslash tashkil etadi. Uning nazariy manbayi va asosini antik va o'rta asr mutafakkirlari, ayniqsa, klassik va hozirgi zamon sotsiologiyasining yirik vakillarining asarlari tashkil etadi.

Nazorat savollari va topshiriqlar

1. Sotsiologiya tarixining vujudga kelishi va rivojlanishi.
2. Sotsiologiya tarixining predmeti va asosiy yo'nalishlari.
3. Sotsiologiya tarixini o'rganishning ahamiyati.
4. Hozirgi zamon sotsiologiyasi va uning tarixi jamiyat, ijtimoiy hayot haqidagi bilimlar tizimi sifatida XIX asr 30 – 40-yillarining mahsulimi yoki uning tarixiy ildizlari, manbalari uzoq moziyga borib taqaladimi?
5. Sotsiologiya tarixi predmeti bilan uning o'rganish obyekti o'rtasida qanday o'xshashlik va farqlar bor?
6. Sotsiologiya tarixi predmetidan kelib chiqqan holda uning asosiy yo'nalishlari tushunchasiga nimalarni qo'shimcha qilish mumkin?
7. Sotsiologiya tarixi asosiy yo'nalishlari oqimlar, maktablar, nazariyalar, uslublarni ham o'z ichiga oladimi?
8. Sotsiologiyada «oqimlar», «maktablar», «nazariyalar», «uslublar»ning bir-biriga yaqinligi va farqlari, asosan, nimalarda namoyon bo'ladi?
9. Sotsiologiya tarixini o'rganishning ilmiy va amaliy ahamiyati deganda, nimani tushunish mumkin?
10. Sotsiologiya tarixini o'rganishning amaliy ahamiyati nima bilan o'lchanadi yoki belgilanadi?
11. Hozirgi zamon sotsiologiyasining tamal toshlari haqida nimalarni bilib oldingiz va o'rgandingiz?

XIX ASR IKKINCHI YARMI VA XX ASRDA G'ARBIY EVROPA VA AMERIKA SOTSILOGIYASINING RIVOJLANISHI

XVIII asr oxiri XIX asr birinchi yarmida sotsiologiyaning ijtimoiy fanlarning mustaqil yo'nalishi sifatida rivojlanishida tarixchi F. Kulanj, injenerlar F. Pleyt, G. Spenser va matematik-mexanik O. Kont katta rol o'ynaydi. Ular tomonidan sotsiologiyaga oid ko'pgina ilmiy ishlar yozildi.

1988-yil Fransiyada De Robertining «Sotsiologiya», 1885-yil Lyudvig Gultlovichning «Sotsiologiya asoslari» kitoblarining chop etilishi sotsiologiyani mustaqil fan sifatida rivojlanishida muhim manba bo'lib xizmat qildi.

Sotsiologiya ijtimoiy bilimlarning mustaqil yo'nalishi sifatida Rossiyada ham rivojlana bordi. Jumladan, rus sotsiologiya maktabining asoschilaridan biri M. Kovalevskiyning «Hozirgi zamon sotsiologiyasi» nomi bilan katta kitobi nashr etildi.

XIX asrning birinchi choragi, ayniqsa, XIX asr o'rtalarida sotsiologiya mustaqil fan sifatida o'zini namoyon qila bordi.

Sotsiologiya fanining rivojlanishi unga bo'lgan ehtiyojning katta ekanligidan dalolat beradi. Sotsiologiya kasb sifatida ham, ta'lim, bilimning zarur sohasi sifatida ham keng rivojlanmoqda. Bu sotsiologiya fan sifatida institutlashganligini, ya'ni ijtimoiy fanlar tizimida o'zining mustaqil maqomiga ega bo'lganligini ko'rsatadi.

Sotsiologik qarashlar bilimlarning shakllanishi va rivojlanishi tarixi moziyga borib taqaladi. Biroq sotsiologiya mustaqil fan sifatida XIX asrning o'rtasidan boshlab rivojlandi. Buni Ogyust Kont, Gerbert Spenser, Lestor Uord, Franklin Giddins, Georg Zimmel, Ferdinand Tennis, Maks Veber, Emil Dyurkgeym, Vilfredo Pareto va boshqalarning sotsiologiya sohasidagi kashfiyotlari, nazariyalarini turli maktablar, yo'nalishlarda ko'rish mumkin.

Ogyust Kont (1798 – 1857) nafaqat «sotsiologiya» tushunchasini kashf etdi, balki bu tushunchani birinchi bo'lib fanga kiritdi, shu bilan birga fanda yangi yo'nalishga – sotsiologiyaga asos solindi. Uning asosiy g'oyasi «fanni» «metofizika» va teologiyadan ajratishi edi. Uning fikricha, haqiqiy fan «yechib bo'lmastan» muammolardan voz

kechishi, ya'ni isbotlash inkor etish imkoniyati bo'lmagan dalillarga tayanadigan (amaliy) kuzatish mumkin bo'lgan ilmdir. U faktlarni o'zaro bog'liqligi, uning amal qilishi katta butunlik, katta tizim doirasida bo'lishligini tadqiq etishga da'vat etdi. Jamiyat, insoniyatni tizimning oliy ko'rinishi deb hisobladi. O. Koptning sotsiologik nazariyasi ikki qismdan: «Sotsial statika» va «Sotsial dinamika»dan iborat edi. Fransuz mutafakkirining asosiy e'tibori dinamikaga qaratildi. Sotsial dinamikaning birinchi omili – ma'naviy-aqliy rivojlanishdir. Ikkinchi omilga tabiat, irq, odam umrining o'rtacha darajasi, aholi o'sishi, mehnat taqsimoti hamda odam aqliy va axloqiy fazilatlarini rivojlantiradi.

XIX asr o'rtasi va II yarmida G'arb ilm-fan tarixida tabiat-shunoslik fani yutuqlari va pozitiv-naturalistik dunyoqarashning gullab yashnashiga mahliyo bo'lish tendentsiyasi kuchli edi. Bu o'z navbatida, sotsiologiyaga ham o'z ta'sirini o'tkazmasdan qolmadi. Evolutsion nazariya tabiat va inson birligi, tabiiy va ijtimoiy fan metodlarining birligi haqidagi tushuncha va tasavvurlar o'sha davr ijtimoiy fikrlarida yetakchilik qiladi. Sotsial evolutsiani biologik evolutsiyaning davomi va uning tarkibiy qismi sifatida qaraldi.

Gerbert Spenser (1820 – 1903) sotsiologiyada naturalistik yo'nalishning yirik namoyandasi edi. Angliya sotsiologlari uchun evolutsiya tabiat va jamiyat hodisalarini tushuntirishning universal usuli sifatida qabul qilingan edi.

U jamiyat hodisalariga, ijtimoiy faktlarga tirik organizm nuqtayi nazaridan qarab, jamiyatni biologik organizmga o'xshash deb tushunardi.

Organizm qancha rivojlangan bo'lsa uning shunchalik murakkabligini, qismlari esa bir-biri bilan bog'liqligini ta'kidladi. Oddiy jamiyatda tarkibiy qismlarning bir xilligi va ularning bir-biri bilan almashish jarayoni yengil o'tishi, murakkab jamiyatda esa biron qismning noto'g'ri yoki muvaffaqiyatsiz harakati boshqa bir qism harakati bilan to'ldirilmasligini, ya'ni murakkabligini isbotladi. Shuning uchun ham, murakkab jamiyat o'zidan oldingisiga nisbatan juda nozik va yanada murakkab ekanligini ko'rsatdi.

Spenserning «bir chiziqli», ya'ni jamiyatning to'xtovsiz oldinga tomon harakati nazariyasi murakkablashgan «ko'p chiziqli» evolutsiya nazariyasi bilan yangilandi. Ba'zi hollarda bu jarayon sotsial degradatsiyani tug'dirishi mumkinligini ko'rsatdi.

Spenserning sotsiologik nazariyasi strukturali funksionalizm nazariyasining o'tmishdoshidir. U birinchi bo'lib sotsiologiyada struktura va funksiya, tizim, institut tushunchalarini ishlatdi, qo'lladi. Strukturadagi o'zgarish, funktsiyada ham o'zgarishga olib kelishligini qayd etdi. Sotsial birliklar doirasining kengayishi, shubhasiz, ularda sotsial faollikdagi progressiv differensiyani uyg'otadi, tabiiy mehnat taqsimotini yanada kengaytiradi.

Spenser ham Darvinga o'xshash «*tabiiy tanlash*» moslashuvchanlik g'oyasini, ilgari surdi. *Intellectual jihatdan* ustun bo'lganlarga omon qolishi, ya'ni muvaffaqiyatli hayot kechirishi mumkinligini ta'kidlaydi.

Spenser sotsiologik bilimlar rivojlanishiga katta hissa qo'shdi. U sotsial tadqiqotchi obyektiv bo'lishligi, *tarixiy va sinfiy manfaatlardan xalos bo'lishligini*, ya'ni ijtimoiy hodisalarga xolisona yondashish yoki obyektiv munosabatda bo'lishlikni alohida ta'kidlaydi.

Hayoliy sotsialistlar Tomas Mor, Tomazza Kompanella, Sen Simon, Sharl Fure, Robert Ouenlarning qarashlarida ham ko'pgina sotsiologik fikrlar ilgari surildi. Ular jamiyat, davlat, erkinlik, tenglik, ozodlik, demokratiya, fuqarolik huquqlari, ijtimoiy adolatsizlik, tengsizlik masalalarida o'z fikrlarini ilgari surdilar.

Kommunizm (aslida xayoliy Kommunizm) nazariyotchilari Karl Marks (1818-1883) va Fridrix Engels(1820 – 1895)ning asarlarida tarixni materialistik tushunish, ijtimoiy-iqtisodiy formatsiya, ishlab chiqarish usuli, bazis, ustqurma (falsafiy, diniy huquqiy qarashlar), davlat nazariyasi, kapitalizm, sotsializm, revolyutsiya, sinfiy kurash va boshqa ko'pgina masalalarda o'z fikrlarini bayon etdilar.

Karl Marks nomi bilan bog'liq marksizm va uning sotsializm va kommunizm haqidagi ta'limoti reallikdan ko'ra xayolparastlikka qurilgan edi. Taraqqiyotning modeli tarix tajribasidan – sobiq SSSR va Sharqiy Yevropada sinovdan o'tdi va o'zini oqlamagan tuzum va tizim sifatida halokatga uchradi. Shuning uchun ham, bu nazariya va amaliyot XX asr 80-yil oxiri va 90-yil boshiga kelib inqirozga uchradi. Karl Popper aytganidek, kommunizm kommunizmning o'zidan halok bo'ldi.

XIX asr oxiri XX asr boshida psixologik sotsiologiya va uning psixologik evolyutsionizm, instinktivizm, «xalqlar psixologiyasi» guruhlar psixologiyasi, interaksionizm kabi yo'nalishlari keng tarqaldi. Bu maktab barcha ijtimoiy hodisalarga sof psixologik nuqtayi nazardan yondashishga intildi.

Bu yo'nalishning yetakchi vakillari L. Uord va F. Giddingsdir. Iester Uord (1841 – 1913) fikricha evolutsiya *zinapoyaning oliy bosqichi* – *sotsiogen* bo'lib, u barchasining sintezi, ya'ni kosmobio va antropogenez jarayonida tarkib topgan bosqichdir. Tabiatda maqsadga muvofiqlik – tem (telos – maqsad), ya'ni tabiiy jarayonlar ijtimoiylikka maqsadli o'zgaradi. Aniqrog'i, odamlar oqimi individual va kollektiv tarzda (davlat tarzida) bo'lishligini qayd etdi. U «*struktura*» va «*jarayon*» o'rtasidagi farqni bartaraf etishni «*sezgi*», «*hissiyot*» «*talab*», «*istak*» tushunchalari orqali izoh berishga urindi. Bu psixik omillar keyinchalik inson harakatining asosi sifatida talqin etildi.

Fraklin Giddings (1855 – 1931) umumsotsiologik sxemani qamrab oluvchi prinsipni topishga intildi. Buni «*urug' ongi*» yoki «*sotsial aqllilik*»da, ya'ni «*o'xshash sezgilar*»da – individlarning bir-biriga bo'lgan munosabatda sodir bo'ladigan jarayonda ko'rish mumkinligini qayd etdi.

F. Giddings jamiyatni «*ongsiz evolutsiya*» hamda «*ongli reja*»da sodir bo'lgan ijtimoiy hodisa, deb qaradi. Sotsiologiyani *obyektiv* va *subyektiv* tushuntiruvchi fan sifatida bilib, odamzot guruhi dinamikasini ikki *tip kuchda*: *sotsiallashtiruvchi* va *sotsiallikda* ekanini isbotladi. Birinchisi, tashqi sharoitlar: *iqlim, tuproq, individlarning* intilishi va shijoati bo'lsa, ikkinchi fikrda – guruhlar ta'siri va individlarni *guruhiy* maqsadga yo'naltirganini talqin etadi. Masalan, ijtimoiy fikr, qonunchilik va hokazo.

Giddings «urug' ongi» darajasiga muvofiq jamiyatda 4 sinf – guruh ajratadi:

1) «*Ijtimoiy*» *sinf* – mavjud tuzumni himoya qiluvchilardan tashkil topgan;

2) *nosotsial sinf* – jamiyat ishlariga loqayd kishilardan tashkil topgan;

3) *pseudosotsial sinf* – jamiyat hisobidan yashashga intiluvchilar;

4) *antisotsial sinf* – bu jamiyatni ko'ra olmovchilardan tashkil topgan.

XIX asr oxirida shu narsa aniqlandiki, *individ psixologiyasi* ham, *mavhum* «*xalq ruhi*» ham ijtimoiy hodisalarni bilish kaliti bo'la olmadi. Guruh manfaatlari bilan bog'liq hodisalar, ommaviy hulkqa qiziqishning kuchayishi, individlarga ijtimoiy norma va e'tiqod hamda adaptatsiya (moslashish) imkoniyatini beradi.

Psixologizm bilan organizmchilikni qo'shish interaksionik orientatsiyani tug'dirdi. Uning markazida individlarning o'zaro bir-biriga ta'siri jarayoni yotadi. O'zaro ta'sirning subyekti bo'lgan shaxs mavhum emas, balki ma'lum ijtimoiy guruhga mansub ijtimoiy mavjudot va u ma'lum sotsial rolni bajaradi.

Jamiyatni biologlashtirishdan voz kechgan psixologizm vakillari evolutsionizm cheklanganligini bartaraf etishga harakat qildilar. Bu o'z navbatida *sotsial psixologiyani* vujudga kelishiga olib keldi.

XIX – XX asrlarda *sotsiologiyada evolutsionizm krizisi* (inqirozi) va bu bilan bog'liq *antipozitivizm* oqimi vujudga keldi. Ratsional yondashuvchilar odamlarning tabiiy huquqi va xalqlarni o'ziga o'zi hukmronligi, oqilona qonun va oqilona ijtimoiy tuzum qurish huquqiga ega ekanligiga, ya'ni inson tabiatiga xos hayot qurishni ko'zda tutadi.

Tarixiy yondashuvchiilar esa odamlar hayotida an'anaviy norma va prinsiplar muhim ekanligini, ijtimoiy hayotda esa davlat va huquq tartibga sobit turuvchi shakllari mavjudligi va zarurligini ta'kidladi.

XIX asr ikkinchi yarmida *pozitivistlar bilan antipozitivistlar* o'rtasida kurash kuchaydi. Pozitivistlar ilmiy bilimlarning birligini himoya qilish bilan birga ijtimoiy hodisalarga tabiiy-ilmiy metodni qo'llashni da'vat etdilar. Bu hol *sotsiologiyada naturalizm* boshlanishiga olib kelgan edi.

Antipozitivistlar, aksincha, ijtimoiy va tabiiy fanlarni bir-biriga qarama-qarshi qo'yishga urindilar.

XIX asr oxiri sotsiologiyadagi bu bahs rasmiy va tushunuvchi sotsiologiya bahsiga olib keldi. Birinchisi – G. Zimmel va F. Tennis, ikkinchisi – M. Veber qarashlarida yaqqol ko'zga tashlana bordi.

Rasmiy sotsiologiya tashkiliy jihatdan rasmiylashuvi Ferdinand Tennis (1855–1936) nomi bilan bog'liqdir. U dunyoga sotsial qarashda ratsional ilmiy metod imtiyozlarini tarixiylik bilan bog'ladi. Olim «Jamo va jamiyat» asarida erk-iroda tushunchalariga alohida e'tibor berdi.

F. Tennis amalda erk bilan aqlni bir-biriga o'xshaydi, ya'ni aynan bir narsa, deb qaradi. Odamlarning birgalikdagi ijtimoiy hayoti, ularning o'zaro munosabati, cherkov yoritganchalik an'anadan emas, hatto Xudodan ham emas, balki aqldan boshlanadi, deb qayd etdi.

Tennis erk-irodaga yuqori baho berib, unda tafakkur bor deydi. tafakkurda esa erk-iroda mavjud deb bildi. Birinchi tip erk-irodani «mohiyatli» ikkinchisini esa «saylanma» deb atadi. Jamoa shunday ijtimoiy birlikki, unda erk-iroda tuyg'usi ustun, jamiyatda esa ikkinchi

**Bekmurod Normurodov,
Go'zal Normurodova**

SOTSILOGIA TARIXI

XIX – XX asr

Muharrir D.RAJABOV
Badiiy muharrir O.MUXTOROV
Texnik muharrir H.SAFARALIEV
Sahifalovchi D.AKROMOV

Bosishga 12.08.2010 yilda ruxsat etildi.
Bichimi 60x84 1/16. Hajmi 7 b.t. Adadi 1000.
Bahosi shartnoma asosida.
Buyurtma № 091

«Tafakkur» nashriyoti.
www.tafakkur.uz
E-mail: maktub@tafakkur.uz

«TAFAKKUR» nashriyoti bosmaxonasi.
Toshkent shahri, Chilonzor tumani,
Chilonzor ko'chasi, 1-uy.